

ANITA RÁCZ, Ethnic names and place-names (Main theses of a research program)

Ethnic names play an important role in revealing early Hungarian history. Archeologists and historians even today are interested in the process of Hungarians' settling down in the Carpathian Basin, numerous questions of which are still unanswered. Recently many scholars have emphasized the need to thoroughly uncover the relevant sources and to contrast the achievements of the former and the latest research. By collecting data from several source publications the author of this paper plans to write a monograph in the future examining Old Hungarian settlement-names developed from ethnic names. This analysis will hopefully give answers to general questions that have been worrying experts for a long time: 1. Can we be sure that the inhabitants of the settlements whose names can be connected to foreign ethnic groups were of foreign origin? 2. Could names of settlements developed from ethnic names without a suffix reflect the nationality of the former inhabitants? 3. Could the etymology of microtoponyms in a settlement determine the ethnic group of the inhabitants? 4. When did names of settlements derived from ethnic names develop? 5. Did the scribes (in the chancellery and in ecclesiastical bodies entrusted with notarial functions) translate the place-names into Hungarian? Apart from answering these questions, it is also important that we: examine the relationship between place-name functions and their realizations in the language, discover the structure of place-names that incorporate ethnic names, and describe the possible changes of these place-names. Another strongly connected problem is that of the names of settlements developed from tribal names of the Hungarian conquest period. This paper presents the outlines and the pillars of the research project.

**A SZENTNÉVI ALAPTAGÚ HELYSÉGNEVEK KORRELÁCIÓS
RENDSZERÉNEK ALAKULÁSA**

1. A dolgozat tárgya, forrásai. – A dolgozat egy jellegzetes településnévi mikrorendszer, a patrocíniumi alaptagú helységnevek oppozícióinak sajátosságait, történeti alakulását vizsgálja. Az emberi tájékozódásban zavart okozó helységnévi homonímiák differenciáló jelző segítségével való megszüntetése kezdetektől fogva jelen van helynévadásunkban. Az azonos szentnévi helységnevek megkülönböztető jelzővel történő egyénítése révén keletkezett korrelációk diakrón szempontú elemzése megmutatja, hogyan alakult korszakról korszakra a differenciált nevek aránya, melyik időszakban milyen típusú egyénítő jelzőket kedveltek leginkább a névadók, hogyan épült ki lépésről lépésre a névtípust jellemző szembenállások mai gazdag rendszere.

A dolgozat első, nagyobbik felében (2. A korai szentnévi alaptagú differenciált helységnevek vizsgálata) a névtípust MEZŐ ANDRÁS monográfiája (MEZŐ 1996) alapján vizsgálom, ennek adattárából gyűjtöttem ki a megkülönböztető jelzővel egyénített névformákat, figyelembe véve a szerző e nevekhez fűzött megjegyzéseit. Ezt az elemzést egészíti ki a dolgozat második részében (3. Kitekintés a szentnévi alaptagú differenciált helységnevek későbbi történetére) a KISS LAJOS szótárának (FNESz.⁴) adatain alapuló rendszerezés. Az elemzés elméleti háttérét HOFFMANN ISTVÁN munkája (HOFFMANN 1993) biztosította.

2. A korai szentnévi alaptagú differenciált helységnevek vizsgálata. – MEZŐ ANDRÁS adattára magában foglalja a 11. és 15. század közötti időszakból adatolt összes templomcíméből keletkezett helységnevet, így a kijelölt századokban lejegyzett valamennyi szentnévi alaptagú differenciált helységnev vizsgálatát lehetővé teszi, sőt, a korszakban született településnevek 15. század után bekövetkezett változásaira is utal. Itt kell megjegyezni, hogy ebben az esetben szükséges volt a „szentnévi alaptag” fogalmát némileg tágan értelmezni: a vizsgálandó nevek közé soroltam a köznévi utótagú jelzős patrocíniumi neveket is, ugyanis az adattár tanúsága szerint az idők folyamán egy-egy helység megjelölésében gyakran váltakozott az egyszerű védőszentnévi forma és annak köznévi utótaggal bővült változata a differenciált névformák esetében is (pl. 1320: *Zenthmiclos* > 1376: *Keresztuszenthmikloslaka*, 1428: *Zenthpetherfalwa* > 1497: *Ewry-zenthpeter*, 1411: *Kerekbodogazzonfalua*, 1429: *Kerekbodugazzonfolua* > 1431: *Kerekbodogazzon* – MEZŐ i. m. 172, 188, 209).

2.1. Korai differenciált névformák térben és időben. – MEZŐ ANDRÁS 1390 templomcíméből származó településnevet tart számon monográfiájában. Ebből 331 helységnevet jelzővel differenciált formában is adatol. Az országos átlagot tekintve elmondható tehát, hogy a patrocíniumi helységnevek közel negyedét (23,81%) egyénítették jelzővel a névadók a századok folyamán. A megkülönböztetett névformák térbeli elhelyezkedése kapcsán (l. 1. táblázat) megállapíthatjuk, hogy az összes patrocíniumi névhez viszonyított arányuk a Dráván túli területen és Erdélyben az országos átlag fölött állt, míg a Dunántúlon és az Alföldön kissé, Észak-Magyarországon pedig jelentős mértékben az országos átlag alatt volt. Megjegyzendő azonban, hogy a Dráván túli differenciált nevek nagy többségében az egyénítő jelző funkciójában a település eredetibb, sokszor horvát megnevezése szerepel. Különösen gyakran találkozunk ezzel a jelenséggel Körös megyében, ahol a patrocíniumi helységnevek több mint fele (92 névből 49) ilyen módon egyénített. Körös megyét figyelmen kívül hagyva a differenciált szentnévi alaptagú helységneveknek az összes patrocíniumi névhez viszonyított aránya a Dráván túli területen (17,78%) sem érné el az országos átlagot.

MEZŐ ANDRÁS adatai alapján azt a következtetést vonja le, hogy a patrocíniumi helységnévadás divatja az 1250-től 1349-ig terjedő száz évben hatott legerősebben helynévadásunkban (MEZŐ i. m. 235), ebben az időszakban született az általa számba vett nevek több mint fele. Időrendi táblázatából (MEZŐ i. m. 233) az is kiderül, hogy a névtípusra az első adatok a 11. században jelentkeztek. Ha a szentnévi településnevek jelzővel történő egyénítésének időrendjét vizsgáljuk (l. 2. táblázat), azt tapasztalhatjuk, hogy az első megkülönböztetett névformák a 13. század második feléből adatolhatók, míg a legtöbb differenciált névforma (az összes ide sorolható név közel fele) a 15. században született. A legkorábbi, a 13. század második feléből származó 4 differenciált névforma közül 3 a Dunántúlról származik (1263: *Zakach sancti Dominici*, Somogy; 1289/1374: *Capulnamendzenth*, Baranya; 1299: *Gugmendzente*, Vas – MEZŐ i. m. 69, 215, 217), ahol a patrocíniumi helységnevek egyéb típusú településnevekkel összevetett gyakorisága a legnagyobb a 11–15. században (vö. MEZŐ i. m. 229).

A jelzőtlen szentnévi helységnev első magyar nyelvű említésének időpontja egybeeshet a névforma jelzővel egyénített változatának megjelenésével (pl. 1332: *Kerezthwr*, 1332/1332: *Nozkadkerestur*; 1566: *Bodogazzonfalwa*, *Also Boldogh Azzonij Falwa* –

MEZŐ i. m. 114, 209). A jelzőtlen alapnévi forma és a jelzős alak első lejegyzése között a legnagyobb időtávolságot *Vértszentgyörgy* esetében találjuk: ha a kétes hitelű forrás adata mégis pontos, az alapnév (*Zenthgywrg*) már 1215/1330-ban jelentkezik, míg a differenciált névforma (*Vérth-Szent-György*) 593 év elteltével, 1808-ban bukkan fel először (vö. MEZŐ i. m. 80). Jelentősebb idő, több mint 400 év telt el az alapnév első magyar nyelvű lejegyzése és a név jelzős változatának megjelenése között az alábbi esetekben: 1334: *Scenthelsebet* > 1773: *Sz. Eorsébeth infer.*, de *Felsewzenthesebeth* alak már 1501-ből; 1388: *Kerestur* > 1808: *Czin-szent-kereszt*, *Király-szent-kereszt*, *Motko-szent-kereszt*, *Sztranyán-szent-kereszt*; 1344: *Scenth Lazlou* > 1808: *Pusztá-Szent-László*; 1274: *Scenmihal* > 1698: *Kis Szent Mihál* – MEZŐ i. m. 74, 115, 135, 165). Általánosságban mégis az állapítható meg, hogy a patrocíniumi helységnév első magyar nyelvű adatának és a név differenciált formájának megjelenése között eltelt idő századokban mérve fordítottan arányos a példák számával (l. 3. táblázat).

A vizsgált nevek kisebbik fele (146 példa) magyar nyelven rögtön differenciált formában jelentkezik (pl. 1350: *Almasscentgurg*, 1391: *Thabizenthmarton*, 1403: *Puztazenthmyhal*, 1403: *Zanthozenthmiklos*, 1455: *Tobalizenthpeter* – MEZŐ i. m. 79, 156, 164, 170, 186). 38 esetben van ugyan korábbi jelző nélküli adat latin nyelven, de nem egyértelmű, hogy ez már településvévként vagy még templomcímeként rögzíti-e a szent nevét (pl. 1332–4: de *Sancto Georgio*, a későbbi *Csik[i]szentgyörgy*; 1332: de *Sancto Johanne*, a későbbi *Csittszentiván*; 1333: de *Sancto Michaelae*, a későbbi *Csányiszentmihály*; 1333–4: de *Sancto Nicolao*, a későbbi *Fornaszentmiklós* – MEZŐ i. m. 79, 96, 166, 170). 108 példánál a jelzőtlen alapnév nem adatolható sem latin, sem magyar nyelvű formában. MEZŐ ANDRÁS azonban figyelmeztet: „nem szabad arra gondolnunk, hogy a neveket már megalkotásuk pillanatában jelzővel látták el, hanem nyilván másodlagosan jutottak ezekhez hozzá, csak az adatolás elégtelensége miatt különülnek el az egyéb csoportoktól” (MEZŐ i. m. 240).

2.2. A korai differenciált névformák jelzőinek motivációs tényezői. – A MEZŐ-féle adattárból kigyűjtött differenciált nevek egyénítő jelzői mintegy 60%-ban a helység valamely más helyhez való viszonyára utalnak. A kategórián belül kiemelkedő a település pontos elhelyezkedését mutató megkülönböztető jelzők aránya. A legtöbb ide tartozó előtag valamely közeli településre vonatkozik. E kategória gazdagsága a további bontást is lehetővé teszi: a megkülönböztető jelző utalhat szomszédos településre (pl. *Szóládszenterzsébet*, *Németiszentmihály*, *Csehimindszent* – MEZŐ i. m. 73, 162, 217), nemegyszer mára már elpusztult helység nevét őrizve meg (pl. *Csittszentiván*, *Büdiszentmiklós*, *Szeglakiszentmiklós* – MEZŐ i. m. 96, 170, 174); utalhat arra a helységre, ahol a plébániatemplom állt (pl. *Bakvaszentpéter* – MEZŐ i. m. 186). Ide soroltam azokat az eseteket is, ahol a település eredeti (sok esetben horvát névadáson alapuló) neve vált a későbbi patrocíniumi név megkülönböztető elemévé (pl. *Ladányszentmiklós*, *Régenszenttamás*; *Dobrancsentszentkatalin*, *Gragyenaszentmiklós* – MEZŐ i. m. 170, 196; 111, 171); valamint itt kaptak helyet az összevont helységek nevei is (pl. *Petrikeresztúr*, *Csámpaszentmiklós* – MEZŐ i. m. 118, 173). A település pontos elhelyezkedését a megkülönböztető jelző az esetek kisebb százalékában a közeli folyó (pl. *Okriszentgál*, *Pákaszentgyörgy*, *Tápiószentmárton* – MEZŐ i. m. 75, 83–4, 155) vagy a táj (pl. *Mezőszentgyörgy*, *Óriszentpéter* – MEZŐ i. m. 80, 188), ritkán a közigazgatási egység (pl.

Székiszentandrás, Sepsiszentgyörgy – MEZŐ i. m. 54, 80) nevével jelöli. Az azonos szentnévi helységnevek megkülönböztetésében a települések egymáshoz viszonyított térbeli helyzete adataink szerint nem játszik döntően fontos szerepet (pl. *Alsőszentandrás, Belső- és Külsőszentiván, Felsőszentkirály* – MEZŐ i. m. 54–5, 95, 126).

A differenciált patrocíniumi helységnevek 22%-a a település valamely külső dologhoz való viszonyára utaló jelzővel egyénített. Megkülönböztető jelzőként különösen gyakori itt a település birtokosának neve (pl. *Hermánszentgyörgy, Martonszentiván(a), Tobaliszentpéter* – MEZŐ i. m. 83, 96, 186), illetve a lakosok népi hovatartozásának megjelölése (pl. *Magyarkeresztúr, Oláhszentkirály, Besenyőszentmiklós* – MEZŐ i. m. 114, 127, 170). Sajátosak azok az esetek, melyekben a település templomának védőszentjéből keletkezett helységnév egyénítésére magának a templomépületnek valamely jellemző vonását használták fel a névadók (pl. *Egyházasszentgyörgy, Kőszentmárton, Kerékszenttamás* – MEZŐ i. m. 82, 156, 196). Ritkán utal a differenciáló jelző a települést jellemző növényzetre (pl. *Almásszentgyörgy, Káposztásszentmiklós* – MEZŐ i. m. 79, 172), birtokos intézményre (pl. *Keresztesszentmiklóslaka, Remeteszentpéter* – MEZŐ i. m. 172, 187), a lakosok társadalmi állására (pl. *Nemeskeresztúr* – MEZŐ i. m. 118).

A megkülönböztető jelző az esetek 10%-ában magának a településnek valamely jellegzetességére mutat rá. Adataink szerint a legjellemzőbb tulajdonság a település mérete (pl. *Nagyszentpál, Kísszentvid* – MEZŐ i. m. 180, 204), de jellemző jegy lehet a helység elpusztásodása is (pl. *Pusztaszentmárton, Pusztaszentpéter* – MEZŐ i. m. 153, 188).

A jelzővel egyénített patrocíniumi helységnevek mintegy 7%-ában a differenciáló jelző ismeretlen vagy bizonytalan motivációjú.

2.3. A korai differenciált névformák változásai. – A 331 differenciált helységnevből 87 (26,28%) településnévben az először adatolt megkülönböztető jelző nem bizonyult állandónak. 65 esetben egyszer (pl. 1332/1332: *Nozkadkerestur* > 1567–9: *Mohy-Kerezthur*, 1408: *Apatizentmarton* > 1474: *Puzthazenthmarthon*, 1360: *Kys-Zent Miklos* > 1366: *Akachzenthmiklos* – MEZŐ i. m. 114, 153, 170), 18 esetben kétszer változik a névalak (pl. 1448: *Kyszenthgyurgh* > 1494: *Hodoszenth-gergh* > 1599: *Tott Szent Georgy*, ? 1496: *Belchyzenthmarthon* > 1554: *Szilvás-Szent-Márton* > 1564: *Dennazenthmarthon* – MEZŐ i. m. 82, 156), de arra is van példa, hogy a differenciált név háromszor (3 eset, pl. 1333: *Otrimmezend* > 1425: *Mentzenth* > 1554: *Dolnaminszend* > 1565: *Csonkaminszende* – MEZŐ i. m. 215) vagy négyszer (1 példa: 1371: *Remetazenthpetur* > 1381 u.: *Zentpeter* > 1390: *Strogenchy Zenthpeter* > 1410: *Senthpeterfalua*, *Senthpeter* > 1412: *Nemetizenthpeter* – MEZŐ i. m. 187–8) is megváltozik.

Az egyénített névforma megváltozása leggyakoribb a 15. század folyamán (38 példa), de több példával találkozhatunk a 14. és a 16. században (12 és 18 példa) is, sőt, az sem ritka (14 példa), hogy a változás több századon is keresztülhúzóódik (pl. 1339: *Vizmelleky Zenthgyurgh* > 1495: *Zenthgergh* > 1504: *Wyzmellekyzenth Gewrgh*, 1345: *Puztascentmihal* > 1496: *Zenthmyhalfalwa* > 1503: *Pwzthazenth-Myhal* alias *Wzdyzenthmyhal* – MEZŐ i. m. 79, 161). 69 példánál a differenciált név megjelenése és a névforma (első) változása között eltelt idő kevesebb mint 100 év (pl. 1382: *Zentemreh inferior* > 1431: *Strighzenthemrich*, 1366: *Mortunzenthyan(a)* > 1451: *Waydazenthyan*, 1343: *Bessenezenthmiklos* > 1366: *Zentmyclos* – MEZŐ i. m. 90, 96, 170), 15

esetben 100 és 200 év közé esik (pl. 1488: *Kiskerezhwr* > 1629: *Szécskeresztur*, 1395: *Chonkazentmiklos* > 1571: *Orgonda Szenmiklós*, 1400: *Elyementhzenth* > 1564: *Myndzenth* – MEZŐ i. m. 118, 171, 216), s csak 3 alkalommal lépi át a 200 évet (pl. 1332/1332: *Nozkadkerestur* > 1567–9: *Mohy-Kerezhur* – MEZŐ i. m. 114). A két szélső pólust *Sajószentpéter* (a differenciáció évében meg is változik a névforma: 1409: *Sayozenthpeter* > 1409: *Zenthpeter* – MEZŐ i. m. 185) és *Balaszentpéter* (a névforma 394 év múltán változik meg: 1406: *Balazenthpeter* > 1800: *Szent-Péter* – MEZŐ i. m. 187) esete példázza.

A differenciált névalakok változásai könnyen tipizálhatók. A legtöbb esetben a megkülönböztető jelző időlegesen (16 példa) vagy véglegesen (39 példa) eltűnik a névformából (pl. 1355: *Zavasentdemetrus* > 1368: *Zenthdemeter* > 1381: *Zawazenthdemeter*, 1303 u.: *Ozdscenpet(ur)* > 1305: *Scenpetur* > 1329: *Ozdscenpetur*; 1335: *Borzascenthgyurgy* > 1421: *Zenthgywrgh*, 1458: *Chegezenthmyklos* > 1459: *Zenthmyklos* – MEZŐ i. m. 67, 186; 81, 172). Jelentősebb számban fordulnak elő azok az esetek is (17 példa), amelyekben a névforma eredeti differenciáló jelzőjét, közvetlenül vagy közvetve, felváltja egy másik megkülönböztető elem (pl. 1400: *Alzenthgeorgh* > 1520–2: *Chanazenthgergh*, *Thythes Zenthgwrgh*, 1366: *Mortunzenthyan(a)* > 1451: *Waydazenthyan*, 1408: *Apatizentmarton* > 1474: *Puzthazenthmarthon*; 1411: *Magyarkerestur* > 1440: *Kerezhwr* > 1478: *Reche-Kereszhur* – MEZŐ i. m. 79, 96, 153; 114). Kevesebb a példa arra, hogy a differenciált névforma időlegesen vagy véglegesen elveszítve alaptagját jelzőjére (ez néha a település eredeti, a patrocíniumi nevet megelőző elnevezése) rövidül (9 eset, pl. 1346: *Tyzhazscenmartun* > 1384: *Thyzhaz*, 1300: *Karachna* > 1395: *Karathnazentmiclos* > 1478: *Korothna* – MEZŐ i. m. 153, 174). Ritkán az is megesik, hogy a differenciáló jelző és a szentnévi alaptag a későbbiekben külön településnévként jelentkezik (3 eset, pl. 1330: *Borsoudzenthleuryrch* > 1400: *Borsod*, *Zentleurench* – MEZŐ i. m. 144). Néhány differenciált név esetében a patrocíniumi alaptagú névforma elemei helyet cserélnek (2 eset, pl. 1415: *Redezenthmarthon* ~ 1415: *Zenthmartonredeye* – MEZŐ i. m. 154). Kivételes esetnek számít, ha a megkülönböztető jelző alakja módosul (1 példa: 1406: *Cyrgyzenthpeter* > 1412: *Sygerzenthpeter* – MEZŐ i. m. 185).

3. Kitekintés a szentnévi alaptagú differenciált helységnevek későbbi történetére. – Ha a patrocíniumi helységnevek differenciáló jelzővel való egyénítésének történetét szeretnénk vázlatosan nyomon követni, 15. század utáni adatokra is szükségünk van. Többségében ilyen adatokat tartalmaz KISS LAJOS etimológiai szótára, amelynek ugyan nem célja egy-egy névtípus valamennyi példájának összegyűjtése, de a változások főbb tendenciái ezen a kisebb anyagon is jól nyomon követhetők. A FNESz.⁴ adatai alapján megkísérelhetjük bemutatni, hogyan változott korszakról korszakra a jelzővel egyénített szentnévi alaptagú helységnevek aránya az összes patrocíniumi névhez viszonyítva, valamint megvizsgáljuk azt is, hogy hogyan módosult a differenciáló jelzők típusainak megterheltsége a 15. századtól máig (l. 5. táblázat).

A patrocíniumi helységnevek jó része már a 15. századra kialakult, jelzővel egyénítve azonban csak kis hányaduk (10,87%) volt. A 16–17. századra a differenciált alakok aránya megkétszereződik (22,99%). Ugrásszerűen megnő a jelzős névformák gyakorisá-

ga a 18–19. században (66,48%), s ez az arány a hivatalos névadás helységneveket egyedítő törekvéseinek megfelelően tovább emelkedik a 20. században (83,02%). A szentnévi helységnevek jelzővel történő differenciálása, mint látjuk, korszakról korszakra egyre népszerűbb lett: valószínűsíthető, hogy az emberi látókörbe kerülő egyre nagyobb területek azonos helységneveinek megismerése vonhatta maga után az egyedítés gyakoribbá válását.

A patrocíniumi név első magyar nyelvű lejegyzése és a név jelzős változatának megjelenése között eltelt legrövidebb idő adataink szerint 6 év (1329: *Zentmiclos* > 1335: *Arunszentmiclos* – FNESz.⁴, *Aranyosszentmiklós* a.), a leghosszabb idő pedig 646 év (1261: *Zenthmaria* > 1907: *Bodrogszentmária* – FNESz.⁴, *Szentmáriafölde* a.) volt. A magyar nyelvű puszta szentnévi helységnevé és a név jelzővel egyénített formájának megjelenése között jellegzetesen több évszázad telik el (l. 6. táblázat).

Megfigyelhetjük azt is, miként változott meg az egyes jelzőtípusok gyakorisága az évszázadok alatt. Míg a helység tulajdonságára, illetve a helység külső dologhoz való viszonyára utaló jelzők népszerűsége lényegében folyamatosan csökkent a századok során, a helység más helyhez való viszonyát mutató jelzők egyre nagyobb arányban jelentkeztek. Ez utóbbi kategórián belül a legtöbb jelző mindig is a település pontos elhelyezkedésére utalt, s a települések térbeli helyzete csak kis mértékben motiválta a megkülönböztetést. A település pontos elhelyezkedését mutató előtagok közül a 15. századig, mint ezt fent is láttuk, a közeli településre utaló jelzők voltak a legnépszerűbbek, e jelzőtípus megterheltsége azonban a 18–19. századra szinte a harmadára csökken, s a továbbiakban ott stagnál. A közeli folyó nevével egyénített szentnévi helységnevek aránya a 18–19. századig nő, majd a 20. században a jelzőtípus gyakorisága kis mértékben csökken. A település pontos elhelyezkedését korszakról korszakra egyre gyakrabban jelölik a névadók tájra vagy közigazgatási egységre utaló jelző segítségével.

A helység külső dologhoz való viszonyára vonatkozó jelzők közül minden korszakban a birtokosra, illetve a település lakosságára utaló előtagok voltak a legnépszerűbbek. A két jelzőtípus gyakoriságának változása a 4 korszak során egymással ellentétes képet mutat: az (egykori) birtokos neve megkülönböztető jelzőként a 18–19. századig egyre ritkábban jelentkezik, az utolsó időszakban azonban némileg nő e jelzőtípus aránya. Ezzel szemben a település lakosságára vonatkozó differenciáló jelzők részesedése a 18–19. századig egyre nagyobb, majd a 20. században enyhén visszaesik. Folyamatosan csökken korszakaink során a település jellegzetes épületére vonatkozó előtagok aránya. Az első korszak kivételével jelen vannak kis százalékban a jellemző növényzetre, illetve az egyéb külső dologra utaló jelzők is.

A differenciáló előtag a helység tulajdonságai közül leggyakrabban minden korszakban a település viszonylagos méretét jelzi, a jelzőtípus aránya azonban mintegy a felére csökken a 4 korszak során. A későbbi időszakokban ugyanakkor előkerülnek a település korára és egyéb jellegzetességeire utaló megkülönböztető elemek is.

Egyre csökkenő arányban vannak jelen az ismeretlen vagy bizonytalan motivációjú differenciáló jelzők. Az utolsó két korszakban néhány többszörösen megkülönböztetett névformával is találkozhatunk.

A differenciált patrocíniumi helységnevéformák változásai a kevesebb adat miatt a FNESz.⁴-ben nehezebben vizsgálhatók. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy e

névformák módosulása, ha a korábbi századoknál kisebb mértékben is, de jelen volt a 15. század után is: a kigyűjtött adatok szerint a 314 jelzővel egyénített szentnévi alaptagú helységnevből 52 változott meg az idők folyamán (16,56%).

A FNEsz.⁴ által számon tartott jelzővel egyénített patrocíniumi helységnevek térbeli elhelyezkedését tekintve elmondhatjuk, hogy a legtöbb ilyen névformával minden korszakunkban Erdélyben és a Dunántúlon találkozhatunk: az első két korszakban Erdélyben, az utóbbi két korszakban a Dunántúlon a legnagyobb az ide vonható nevek száma. A névtípus mennyiségét tekintve a régiók további sorrendje változatlan korszakaink során: Alföld, Észak-Magyarország, Dráván túl (l. 7. táblázat).

4. Összefoglalás. – Összegzésként megállapíthatjuk tehát, hogy az azonos patrocíniumi helységnevek jelzővel történő differenciálása az idők folyamán az emberi látókör szélesedésével egyre kiterjedtebb oppozíciós részrendszereket hoz létre. Az egyes századokban a névadók jól kimutathatóan más-más jelzőtípusokat kedveltek és használtak fel a megkülönböztetésre. Sok differenciált név megváltozik: a patrocíniumi alapnév más típusú jelzőt kap, vagy éppen megszűnik a névalak egyénítése. A szentnévi alaptagú helységnevek oppozíciós rendszerének vizsgálatából nagyobb hatókörű következtetések is adódhatnak: igazolható ugyanis, hogy az azonos alapnév-típus által összetartott korrelációk kapcsán megfigyelt jellegzetességek, tendenciák főbb vonásaikban érvényesek a helységnév-korrelációs rendszer egészének viszonylatában is.

Irodalom

HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.

MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest.

Mellékletek

	A patrocíniumi nevek száma	A jelzős szentnévi alaptagú nevek	
		száma	aránya
Országosan	1390	331	23,81%
Dráván túl	225	89	39,55%
Dunántúl	503	112	22,27%
Észak-Magyarország	159	18	11,32%
Alföld	321	65	20,25%
Erdély	182	47	25,82%

1. táblázat: A differenciált szentnévi helységnevek száma és aránya régióként MEZŐ ANDRÁS adattára alapján

	1250– 1299	1300– 1349	1350– 1399	1400– 1449	1450– 1499	1500– 1549	1550– 1599	1600– 1649	1650– 1699	1700–	Össz.
Szentnévi alaptag	4	29	48	82	74	33	31	5	2	14	322
Szentnévi alaptag + -falva	0	1	1	2	2	0	1	0	0	0	7
Szentnévi alaptag + -telke	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Szentnévi alaptag + -laka	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Összesen	4	31	50	84	76	33	32	5	2	14	331

2. táblázat: A megkülönböztető jelzővel egyénített szentnévi alaptagú helységnevek száma és típusa az első adat alapján MEZŐ ANDRÁS adattárában

Évek száma	0–99	100– 199	200– 299	300– 399	400– 499	500– 599	Nincs adat	Összesen
Példák száma	106	49	22	3	4	1	146	331

3. táblázat: A patrocíniumi helységnev első magyar nyelvű lejegyzése és a név jelzős változatának megjelenése között eltelt idő MEZŐ ANDRÁS adattára alapján

(A 4. és 5. táblázatot l. a következő lapokon. – A szerk.)

Évek száma	0– 99	100– 199	200– 299	300– 399	400– 499	500– 599	600– 699	Nincs adat	Összesen
Példák száma	22	34	29	43	75	51	14	45	313

6. táblázat: A patrocíniumi helységnev első magyar nyelvű lejegyzése és a név jelzős változatának megjelenése között eltelt idő a FNESz.⁴ adatai alapján

	15. sz.-ig	16–17. sz.	18–19. sz.	20. sz.
Dráván túl	1	1	4	5
Dunántúl	13	26	98	119
Észak-Magyarország	2	5	26	46
Alföld	7	13	35	50
Erdély	17	41	81	93
Összesen	40	86	244	313

7. táblázat: A differenciált szentnévi helységnevek száma régióként a FNESz.⁴ adatai alapján

A megkülönböztető név-rész kifejezi	1200–1299	1300–1399	1400–1499	1500–1599	1600–1699	1700–1799	1800–1899	1900–1999	Össz.
1. A helység valamely tulajdonságát	0	7	18	5	2	0	3	0	35
1.1. méret	0	4	13	2	1	0	1	0	21
1.2. kor	0	0	0	0	1	0	0	0	1
1.3. egyéb	0	3	5	3	0	0	2	0	13
<i>1.3.1. talaj</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>
<i>1.3.2. térszinforma</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
<i>1.3.3. elpusztásodás</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>4</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>9</i>
<i>1.3.4. egyéb</i>	<i>0</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>3</i>
2. A helység vmely külső dologhoz való viszonyát	2	17	36	13	1	2	2	0	73
2.1. növényzet	0	1	1	2	0	0	0	0	4
2.2. állat	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2.3. építmény	1	2	7	1	0	0	1	0	12
2.4. birtokos	1	11	19	7	0	0	0	0	38
<i>2.4.1. neve</i>	<i>1</i>	<i>8</i>	<i>19</i>	<i>7</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>35</i>
<i>2.4.2. rangja, intézmény</i>	<i>0</i>	<i>3</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>3</i>
2.5. lakosok	0	3	5	3	1	2	1	0	15
<i>2.5.1. nép</i>	<i>0</i>	<i>3</i>	<i>5</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>13</i>
<i>2.5.2. társadalmi állás</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>2</i>
2.6. egyéb	0	0	4	0	0	0	0	0	4
<i>2.6.1. vásár</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>
<i>2.6.2. bánya</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
<i>2.6.3. egyéb</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>3</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>3</i>
3. A helység vmely más helyhez való viszonyát	1	49	96	44	4	2	0	3	199
3.1. pontos elhelyezkedés	1	44	85	41	4	1	0	0	176
<i>3.1.1. folyó</i>	<i>0</i>	<i>10</i>	<i>12</i>	<i>10</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>32</i>
<i>3.1.2. közeli település</i>	<i>1</i>	<i>28</i>	<i>64</i>	<i>27</i>	<i>4</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>124</i>
<i>3.1.3. táj</i>	<i>0</i>	<i>6</i>	<i>6</i>	<i>3</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>16</i>
<i>3.1.4. közig. egység</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>4</i>
3.2. térbeli helyzet	0	5	10	3	0	1	0	3	22
3.3. egyéb	0	0	1	0	0	0	0	0	1
4. Ismeretlen motiváció	1	3	3	1	0	0	0	0	8
5. Bizonytalan motiváció	0	5	7	2	0	0	2	0	16
Összesen	4	81	160	65	7	4	7	3	331

4. táblázat: A szentnévi alaptagú helységnevek differenciáló jelzőinek motivációs tényezői MEZŐ ANDRÁS adattára alapján

A megkülönböztető névrész kifejezi	15. sz.-ig		16–17. sz.		18–19. sz.		20. sz.	
	db	%	db	%	db	%	db	%
1. A helység vmely tulajdonságát	3	7,50	8	9,30	20	8,20	18	5,75
1.1. méret	3	100,00	7	87,50	11	55	10	55,55
1.2. kor	0		0		3	15	3	16,67
1.3. egyéb	0		1	12,50	6	30	5	27,78
1.3.1. talaj	0		0		1	16,66	1	20,00
1.3.2. térszínforma	0		0		0		0	
1.3.3. elpusztásodás	0		1	100,00	5	83,34	4	80,00
1.3.4. egyéb	0		0		0		0	
2. A helység vmely külső dologhoz való viszonyát	12	30,00	21	24,42	52	21,31	48	15,33
2.1. növényzet	0		2	9,52	3	5,77	3	6,25
2.2. állat	0		0		0		0	
2.3. építmény	2	16,67	1	4,76	1	1,92	0	
2.4. birtokos	7	58,33	8	38,09	17	32,69	17	35,42
2.4.1. neve	7	100,00	8	100,00	14	83,35	14	83,35
2.4.2. rangja, intézmény	0		0		3	16,65	3	16,65
2.5. lakosok	3	25,00	8	38,09	27	51,92	22	45,83
2.5.1. nép	2	6,66	6	75,00	25	67,50	20	90,90
2.5.2. foglalkozás	1	3,34	1	12,5	1	16,25	1	4,55
2.5.3. társadalmi állás	0		1	12,5	1	16,25	1	4,55
2.6. egyéb	0		2	9,52	4	7,69	6	12,50
2.6.1. vásár	0		0		0		1	16,67
2.6.2. bánya	0		0		1	25,00	1	16,67
2.6.3. egyéb	0		2	100,00	3	75,00	4	66,66
3. A helység vmely más helyhez való viszonyát	18	45,00	50	58,14	158	64,75	230	73,48
3.1. pontos elhelyezkedés	16	88,89	44	88,00	150	94,94	219	95,22
3.1.1. folyó	4	25,00	17	38,64	67	44,66	81	36,99
3.1.2. közeli település	9	56,25	17	38,64	30	20,00	44	20,09
3.1.3. táj	2	12,50	7	15,90	34	22,67	53	24,20
3.1.4. közigazgatási egység	1	6,25	3	6,82	19	12,67	41	18,72
3.2. térbeli helyzet	2	11,11	6	12,00	8	5,06	11	4,78
4. Ismeretlen motiváció	2	5,00	1	1,16	0		0	
5. Bizonytalan motiváció	5	12,5	6	6,98	11	4,5	14	4,47
6. Többszörös megkülönböztetés	0		0		3	1,23	3	0,96
Összesen	40	100,00	86	100,00	244	100,00	313	100,00

Szentnévi hn.-ek köznévi utótag nélkül	330	343	344	352
Szentnévi hn.-ek köznévi utótaggal	38	31	23	25
Szentnévi helységnevek összesen	368	374	367	377

5. táblázat: A szentnévi alaptagú helységnevek differenciáló jelzőinek motivációs tényezői a FNESz.⁴ adatai alapján

BÖLCSKEI ANDREA

ANDREA BÖLCSKEI, **Changes in the correlation system of settlement-names derived from church names**

Since the 11th century in Hungary a few inhabited places have been named from the saint to whom the church of the settlement was dedicated. As a consequence settlements having churches, monasteries or other religious buildings dedicated to the same patron saint or to patron saints of the same name could get identical names, which made their localization difficult. To differentiate these identical place-names a distinctive addition (an affix referring to one particular characteristic of the settlement: e.g. its size, its age, its (former) owner, its inhabitants, a surrounding river, mountain or other place etc.) was added to them, a method popular in the naming process with respect to identical place-names of any type. Place-name correlations born in this way display many interesting linguistic and extralinguistic features, some of which are treated in this paper. It has been observed by the author that since the 13th century more and more identical place-names of church name origin have been differentiated with the help of distinctive additions, thus over the centuries up to now with the extension of people's scope of vision this system of place-name correlations has become more and more extended. These differentiated place-names have been particularly popular in Transdanubia, in Transylvania and beyond the river Dráva. The distinctive additions of the differentiated place-names can be divided into distinct semantic categories. The author examines the frequency of distinctive additions appeared until the 15th and in the later centuries, proving that in each period the distinctive additions used most frequently belonged to different semantic classes. Sometimes the distinctive additions of these place-names changed during the centuries: in most cases they were substituted by other differentiating elements, or they disappeared in the course of time.

KARSZTFÖLDRAJZI SZÓKINCSEINK KÖZÉPKORI ELEMEI ÉS MEGJELENÉSÜK HELYNEVEINKBEN

A kelet-európai síkság felől érkező honfoglaló magyarság a Kárpátok övezte új hazára megismeréséig nem karsztos tájakon élt, így nem is voltak önálló szavai a karsztjelenségek megjelölésére. A honfoglalás során és nyomán azután szembe találta magát karsztvidékeink sziklaüregeivel, víznyelőivel és a karsztos felszín egyéb jellemző terepidomaival. Ezek megjelölésére két lehetősége kínálkozott: megnevezhette őket meglévő szókinccséből alkotott összetett szavakkal, vagy átvehette azok megjelölésére az itt talált népelemek által használt szavakat. Mint alább látni fogjuk, a honfoglaló magyarság élt mind a két lehetőséggel, és a karsztjelenségek megjelölésére a honfoglalás után így kialakult földrajzi közneveinket megőrizték számunkra – néhol már tulajdonnévvé rögzült alakban – középkori oklevelek, kéziratok kódexek és régi iratok, de még napjainkig is őrzik karsztvidékeink földrajzi nevei és népszerűségének nyelvkinccse.

Az egyes karsztjelenségek megjelölésére használt szavainknak a magyar nyelvben való legkorábbi megjelenését nehéz meghatározni. A főltűnő, ráadásul a pásztorok, vadászok és általában a hegyek erdőségeiben tevékenykedő emberek számára napjainkig is menedékkül szolgáló barlangok, de még inkább a birtokhatárjelnek kiválóan alkalmas